

УДК 378.091.12.

Л.Я. Бірюк
м. Глухів, Україна**ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО
ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСНОВИ**

Комунікативний підхід до навчання мови в початкових класах передбачає розв'язання цілої низки методичних завдань: забезпечити відповідну мотивацію навчальної діяльності молодших школярів адекватно її мети, дібрати зміст навчання; визначити способи усвідомлення елементарних теоретичних відомостей з мовлення й мови, розробити технологічну систему на засвоєння теоретичного та практичного змісту, а також дібрати комплекс контрольно-перевірних завдань для виявлення ефективності комунікативного підходу до навчання мови в початковій школі.

З огляду на сучасні тенденції викладання мови як рідної (М. Вашуленко, Н. Воскресенська, М. Львов), так і другої (І. Гудзик, О. Джежелей, Г. Коваль, Л. Хорошковська, М. Шанський) та іноземної (Л. Биркун, О. Вишневський, Р. Мартинова, Є. Пассов, В. Скалкін), зміст методики вивчення мови в сучасних умовах необхідно визначати з урахуванням комунікативного підходу. Цей підхід передбачає активну участь школярів у навчальному процесі під час вивчення мови, де особливого значення набувають саме комунікативні вміння, що належать до різних видів мовленнєвої діяльності – слухання, говоріння, читання й письма.

Серед лінгводидактичних засад формування комунікативної компетентності виділяємо переорієнтацію методики навчання мови у початковій школі на комунікативний та компетентнісний підходи та визначення лінгводидактичних принципів навчання мови.

Теоретико-експериментальні дослідження, виконані як вітчизняними науковцями, так і зарубіжними, багатий досвід української школи, дані педагогіки, психології, мовознавства дозволяють більш обґрунтовано підійти до формулювання та інтерпретації принципів навчання усного мовлення в руслі компетентнісного й комунікативного підходів. Розглянемо деякі з них.

Принцип комунікативної спрямованості навчання. Важливість цього принципу для навчання мови й особливо усного мовлення загальновідома. Зміст принципу полягає в тому, що передусім він пропонує в якості кінцевої мети навчання мови – уміння нею спілкуватися. На думку Є. Пассова [2], автора комунікативного методу, комунікативність передбачає мовленнєву спрямованість навчального процесу, яка полягає не лише в тому, що головним завданням є опанування практичною метою (весь попередній досвід лінгводидактики переслідував таку мету), скільки в тому, що шлях до реалізації цієї мети лежить саме через практичне користування мовою. Відповідно, комунікативна діяльність – це не тільки мета, а й засіб, де і те, й інше діалектично обумовлене.

Цей принцип пронизує всі основні етапи організації навчання мовлення. Він зумовлює вимогу: відібраний мінімум мовного інвентарю повинен забезпечувати рівень комунікативної достатності, тобто можливості брати участь у реальній комунікації. У процесі включення мовленнєвого матеріалу в шкільну програму необхідно оцінювати кожен фразу як з погляду реальності її використання в природних актах усного мовлення. Мовленнєві операції під час роботи над мовним матеріалом повинні (де тільки можливо) носити комунікативний характер [3].

Формуючи комунікативну компетентність під час оволодіння мовою майбутнім учителем початкових класів, ми враховували й методичні особливості цього процесу. З позицій комунікативності, методичними особливостями, на нашу думку, є індивідуалізація, мовленнєва спрямованість, ситуативність, функціональність, новизна і розвиток креативності.

Як засвідчує аналіз науково-методичних джерел, дидакти й методисти одностайно наголошують на використанні *принципу індивідуального підходу* в навчанні. Так, Г. Рогова наголошує: «Одна з найважливіших проблем технології навчання – це пошук шляхів повнішого

використання індивідуальних можливостей учнів як в умовах колективної роботи в класі, так і самостійної роботи у позакласний час» [4, с. 79]. Комунікативне навчання передбачає передусім особистісну індивідуалізацію. Особистісна індивідуалізація базується на шести властивостях студента: світогляд, життєвий досвід, контекст діяльності, інтереси, нахили, емоції й відчуття, статус особистості в колективі. Перелічені властивості і є саме тими резервами, що використовувалися нами у процесі формування комунікативної компетентності: методи, прийоми, технологічні елементи співвідносилися з названими властивостями особистості кожного студента під час виконання того чи іншого завдання. Стійкий інтерес до мовленнєвої діяльності можна прищепити за умови, якщо викладач зуміє глибоко індивідуалізувати навчання спілкуватися, допоможе кожному розкрити свої пізнавальні можливості, нахили, подолати окремі вади власного сприймання, уяви, пам'яті, мислення, скутість, замкненість, розгубленість.

Принцип мовленнєвої спрямованості формування комунікативної компетентності під час оволодіння мови передусім означає практичну спрямованість навчання і конкретних завдань [2]. Лінгводидакти Б. Беляєв, І. Гудзик, Г. Коваль, М. Львов, В. Скалкін стверджують, що правомірні лише уроки відповідною мовою, а не уроки про мову. Це означає, що усвідомлення будь-яких особливостей мови, правильніше, мовленнєвих одиниць безумовно має місце, але оволодіти будь-яким видом мовленнєвої діяльності можна лише виконуючи цей вид діяльності, тобто – навчитися говорити – говорячи, слухати – слухаючи, читати – читаючи, писати – пишучи. Абсолютним засобом формування і розвитку уміння спілкуватися слід визнати постійну мовленнєву практику у спілкуванні. Принцип мовленнєвої спрямованості передбачає мовленнєвий характер всіх вправ: репродуктивних (імітація, трансформація, аналогія) та продуктивних (переказ, розповідь, твір), а також наявність мовленнєвої задачі, що передбачає виконання мовленнєвої діяльності в нових ситуаціях і з певною метою.

Мовленнєва спрямованість передбачає і вмотивованість висловлювання. Людина завжди говорить не лише цілеспрямовано, але й вмотивовано, тобто для чогось, чомусь. У процесі формування комунікативної компетентності студенти усвідомлюють, що природна мотивація у навчальному процесі не завжди може досягатися, але цю потребу можна викликати опосередковано. Відомо, що на мотивацію впливають умови організації діяльності. Якщо зробити навчальний процес цікавим, використовувати творчі завдання для вирішення методико-комунікативних завдань, то можна позитивно впливати на мотивацію в цілому: спочатку майбутні випускники будуть просто із захопленням виконувати ті чи інші технологічні елементи (завдання, вправи), а потім будуть запам'ятовувати та упроваджувати технологію формування того чи іншого виду мовленнєвої діяльності. Вся робота на заняттях повинна співвідноситися з метою, яку студент сприйняв як свою, будь-яка мовленнєва дія на занятті має бути усвідомлена, як вплив на співбесідника.

Принцип ситуативності. Основою усного спілкування є комунікативна ситуація. Ситуація і мовлення тісно взаємопов'язані між собою. Мова розвивається через ситуації й невід'ємна від них. Мова потрібна в певних ситуаціях, тому вихідним моментом навчання повинні бути різнопланові комунікативні ситуації. Ситуативність – це одна з методичних вимог формування комунікативної компетентності з мови майбутнього вчителя початкових класів. Ситуативність вимагає, щоб все, що вимовляється на уроці, стосувалося б співбесідників – учня й учителя, учня й іншого учня, їх взаємовідносин. Загальновідомо, що ситуація – стимул до говоріння. *Ситуативність – це і є співвіднесеність фраз з тими взаємовідносинами, у яких знаходяться співбесідники*, а не ті предмети, що їх оточують. Якраз взаємовідносини співбесідників спонукають до певних мовленнєвих вчинків, породжують потребу переконувати чи просити, радитися з кимсь, жалітися тощо. І чим ширші й глибші ці стосунки, тим легше нам спілкуватися, бо за нашим мовленням стоїть великий контекст – контекст нашої спільної діяльності.

Учені наголошують на усуненні псевдовправ з процесу розвитку комунікативної компетентності, тобто вправи на формування комунікативних умінь – це вправи не на вимовляння, а на говоріння, коли у мовця є певна комунікативна задача і коли здійснюється комунікативний вплив на співбесідника. Відповідно, проблема зводиться до організації

мовленнєвого (а не навчального партнерства у навчальному спілкуванні. Майбутнім учителям важливо усвідомити, що у процесі засвоєння мови необхідно надати можливість учням мислити, вирішувати певні проблеми, що продовжують думку, а мова виступає у своїй прямій функції – формування й формулювання цих думок.

Формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкових класів необхідно пов'язувати з процесами соціалізації особистості, що характеризуються дією мікро чинників, мегачинників та макрочинників на становлення людини. Вплив діяльності в навколишньому середовищі (в університеті, школі, селі, місті, області, регіоні, країні тощо) на соціальний статус особистості є очевидним, тому побудова комунікативної діяльності з урахуванням названих чинників стимулює висловлювання. Сутність ситуативності показує, що її реалізація неможлива без особистісної індивідуалізації, тому що створення ситуацій як системи взаємовідносин можлива лише за умови доброго знання потенційних співбесідників, їх особистісного досвіду, контексту діяльності, інтересів, світогляду, почуттів і емоцій, статусу їх особистості у колективі. У методиці аналогом реальних ситуацій слугують типові комунікативні ситуації (ТКС). Принцип, що розглядається, вимагає, щоб програма навчання усному мовленню будувалась передусім як послідовна серія ТКС, відібраних й оброблених відповідно до виховних, комунікативних та дидактичних положень. Будь-яка тема, що включається в програму, повинна розкриватися як набір комунікативних ситуацій. Моделювання ТКС широко використовують як вправу. Типова комунікативна ситуація – основа для відбору й реалізації навчального матеріалу, для включення її як вправи, що формує комунікативну компетентність майбутнього вчителя (Є. Пассов).

Моделювання типових комунікативних ситуацій. Комунікативну ситуацію необхідно розуміти як динамічну систему факторів об'єктивного плану, що, взаємодіючи, залучають людину до мовленнєвої дії та визначають її мовленнєву поведінку в межах акту спілкування. Типова комунікативна ситуація складається з чотирьох факторів: 1) обставин дійсності, в яких здійснюється комунікація; 2) відносин між комунікантами; 3) мовленнєвого спонукання; 4) реалізації самого акту спілкування, що зумовлює виникнення нових стимулів до мовлення. Кожен з названих факторів певною мірою впливає на вибір теми та її розвиток, відбір мовленнєвих засобів, емоційне забарвлення мовлення, розгорнутість [3].

Беручи участь у спілкуванні, в тій чи іншій комунікативній ситуації, люди виступають не як абстрактні особи, а як носії насамперед соціальних відносин. Так, у магазині ми – покупці, у театрі – глядачі, в перукарні – клієнти, в поліклініці – пацієнти. В бесіді з своїми батьками ми – діти, на зустрічі однокласників – ми друзі. Пасажир, учень школи, син чи донька, друг, співробітник, директор – приклади типових соціально-комунікативних ролей. Ситуації мають на меті викликати внутрішню потребу висловити свої думки і почуття, формують чітке уявлення про обставини та співбесідників. Для методики навчання мови мають значення не комунікативні ситуації як такі, що трапляються щосекунди в мовному колективі і практично не піддаються обліку, а лише типові.

Поетапність формування комунікативних умінь. Оволодіння мовним матеріалом і операціями з ним в мовленні здійснюється поетапно [4]. Це означає розв'язання на кожній сходитці навчання лише однієї задачі, розвитку тільки однієї сторони мовленнєвого уміння. При цьому загальний напрямок відбувається від оволодіння мовленнєвою формою до здатності висловити за її допомоги певний зміст. Принцип поетапності формування мовленнєвих умінь лежить в основі диференціації типів вправ – тренувальних (передкомунікативних) та комунікативних. При цьому є ряд моментів, що вимагають спеціального навчання: особливу роль відіграють здатність вступати у спілкування, згортати його та відновлювати; здатність проводити свою стратегічну лінію в комунікації; здійснювати її у тактиці поведінки всупереч стратегіям інших співрозмовників; здатність урахувати кожного разу ролі нових комунікативних партнерів, спроможність прогнозування поведінки мовленнєвих партнерів, вихід з будь-якої ситуації.

Адекватність вправ характеру дії, що формується. Під адекватною розуміється така

вправа, в якій є або вся дія, що формується, або її елементи. Так, використовуючи питально-відповідні вправи з навчання діалогічного мовлення, ми моделюємо відповідну форму реального спілкування. Такі форми роботи можна вважати адекватними. Отже, у процесі відбору чи розробки навчальних дій на завершальних етапах формування комунікативних умінь необхідно мати на увазі, щоб не лише своїм змістом, але й самою процедурою виконання вправи максимально відповідали реальним комунікативним діям.

Однією з лінгводидактичних вимог комунікативного навчання майбутнього вчителя початкових класів є врахування *принципу функціональності* мовлення. У процесі засвоєння курсу методики навчання мови студенти усвідомлюють, що лексичні одиниці й граматична структура мають ще й відповідну мовленнєву функцію, тобто використовуються у мовленні для вираження повідомлення, заперечення, здивування, сумніву тощо. Такі одиниці міцно асоціативно пов'язані з цими функціями, що виникають у пам'яті одразу ж, як тільки перед мовцем виникає та чи інша мовленнєва задача. Відповідно, у говорінні діє асоціація «функція – форма (значення)». Якщо не враховувати наведену формулу у процесі формування комунікативно компетентної особистості, то отримаємо всім відоме «знаю, але не вмію». Функціональність передбачає висунення на перший план функції мовленнєвої одиниці, причому ця функція не відривається від мовної сторони і є провідною; якраз на функцію спрямована свідомість того, хто вивчає мову, а форма ж засвоюється найчастіше довільно.

З метою забезпечення функціональності мовлення майбутні вчителі засвоюють, що у настановах до вправ необхідно використовувати ті мовленнєві завдання, що використовуються у реальному спілкуванні: повідомити (сповістити, докласти, рапортувати, оголосити, інформувати); пояснити (уточнити, конкретизувати, охарактеризувати, показати, виділити, загострити увагу); схвалити (рекомендувати, поради, підтвердити, підтримати, похвалити, подякувати, привітати, побажати); переконати (доказати, обґрунтувати, затвердити, спонукати, навіяти, умовити, надихати, переконати); заперечити; уточнити; здивуватися; сумніватися; обіцяти; прохати; пропонувати; радити; закликати.

Інтенсивна мовленнєва практика. Психофізіологічною базою мовленнєвої діяльності є навичка, або автоматизоване вміння, що стає в результаті багаторазових повторень найбільш економним і вільним способом виконання даної дії. Але не всі компоненти мовленнєвої діяльності навіть з рідної мови перебувають у його носіїв на рівні умінь. Інші є лише навичками або просто знаннями, що засвоїлись тільки в процесі конкретного акту спілкування. Однак володіння основним ядром лексичних одиниць і моделей речень завжди характеризується високим автоматизмом. Звідси – нагальна необхідність організації цілеспрямованої інтенсивної практики використання в комунікації мовних знаків.

У процесі реалізації комунікативного підходу до формування комунікативної компетентності з мови необхідно культивувати позитивні умови для активного й вільного розвитку особистості: можливість вільно висловлювати свої думки й почуття у процесі спілкування; кожний учасник спілкування залишається у фокусі уваги решти; самовираження особистості стає важливішим від демонстрації мовних знань; підтримуються нехай парадоксальні, суперечливі, навіть «неправильні» судження, що свідчить про самостійність майбутніх фахівців, їх активну позицію. Учасники спілкування відчувають себе у безпеці від критики, переслідування за помилки, покарання; використання мовного матеріалу керується задачею індивідуального мовленнєвого задуму; стосунки будуються на позаоцінності, некритичності та емпатійності; *навчальною нормою вважаються окремі порушення мовних правил і випадкові помилки.*

Майбутні фахівці повинні усвідомити, що ситуація живого спілкування на уроці може виникнути лише тоді, коли вчитель й учні пройняті взаєморозумінням, радістю спільної праці. Духовне спілкування учителя й дитини народжується там, де вчитель надовго стає одnodумцем, товаришем дитини, бачить у ній живу людину, яка вступає у світ пізнання, творчості, взаємовідносин, уміє піднятися до духовного світу школяра, відчути дитяче бачення світу (Я. Корчак). Під час формування умінь спілкуватися мають панувати спокійні обставини

цілеспрямованої роботи, стан душевної рівноваги, культивуватися впевненість у своїх силах, віра у можливість подолати свої труднощі. Особливо згубними для дитячого колективу є хвороблива гонитва за найвищим и балами і болісне сприймання низької оцінки. «Дайте подумати дитині пережити радість успіху», – пристрасно звертався до вчителів В. Сухомлинський. Колективно пережиті почуття радості, доброти, доброзичливості, ласки, подиву перед красою – величезна духовна сила, що об'єднує молодших школярів, стає емпатійною мотивацією, пробуджує інтерес навіть у байдужих. І важливо, щоб кожна дитина не тільки відчувала радість а й творила її, вносила крихту власної творчості у життя колективу. За таких умов виконання комунікативної вправи для учнів перестає бути формальним завданням. Мовлення стає для них засобом самовираження. Захоплені спільним пошуком, радістю пізнання, діти діляться з педагогом своїми почуттями, враженнями. Обмінюючись думками, вчаться бачити навколишнє, відгукуватися на життя, включатися в нього.

Важливо також одухотворити і сам зміст навчання, осяяти його *фантазією, казкою, красою природи, людських взаємин*, щоб слово пробуджувало у дітей бажання творити радість, добро людям, Вітчизні. Майбутній учитель має вміти знайти для дітей матеріал (комунікативні теми) для спільних переживань, захопити цікавою темою висловлювання, тоді молодші школярі будуть відчувати себе єдиним творчим колективом. Для кожного стануть зрозумілими власна роль у процесі спільного пошуку, зв'язок з товаришами, спрямовуюча допомога вчителя.

До лінгводидактичних основ формування комунікативної компетентності з мови майбутніх вчителів початкових класів відносимо *використання елементів новизни*. Відомо, що мовлення людини за своєю сутністю продуктивне, а не репродуктивне. Тому завдання на запам'ятовування, переказ повинні мати місце у процесі формування комунікативної компетентності, але перевага повинна надаватися невимушеному запам'ятовуванню слів, фраз. Такий матеріал завжди оперативний, його легко можна використовувати у будь-яких нових випадках спілкування. У процесі навчання говоріння новизна повинна проявлятися у *постійній варіативності мовленнєвих ситуацій*, шляхом заміни у ній кожного разу якогось нового компонента: мовленнєвої задачі, співбесідника, кількості співбесідників, стосунків співбесідників, події, які змінюють ці взаємовідносини, характеристики співбесідника або якогось об'єкта, предмета обговорення тощо. Це потрібно для того, щоб навчати спілкуванню в умовах, що адекватні природним. Саме спілкування характеризується постійною зміною всіх названих компонентів, іншими словами, наше *спілкування евристичне*. Евристичність нашого мовлення може переконливо довести мовленнєва задача «прохання», на яку можливими є вісім варіантів відповідей – обіцянка, відмова, порада, перепитування, запит-уточнення, запит з метою підтвердження/заперечення, запит з метою отримання інформації. Дослідники відмічають евристичність предмета спілкування, евристичність змісту спілкування, форми висловлювання, евристичність мовленнєвого партнера тощо. *Урахування принципу диференційованості усного мовлення* передбачає розмежування рецептивності-продуктивності мовленнєвих умінь та мовного матеріалу, на основі якого ці вміння формуються. Названий принцип виявляється в урахуванні типологічних особливостей усного мовлення, з тим, щоб учитель міг приділити увагу всім основним формам мовлення. Необхідна відповідна диференційованість й у відборі прийомів навчання залежно від того, який різновид мовлення в даний момент є об'єктом формування.

Отже, результати аналізу науково-методичних джерел переконують, що впровадження *комунікативного і компетентного підходу* в практику професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи у ВНЗ забезпечується свідомим використанням лінгводидактичних принципів. Аналізовані принципи забезпечують формування комунікативно компетентної особистості майбутнього фахівця, яка характеризується свідомим ставлення до вивчення мови, розвиненим мовленням, мисленням, пам'яттю, естетичним сприйняттям мовлення, вміє навчати мови молодших школярів та володіє професійною комунікативною харизмою.

Література:

1. Бірюк Л. Я. Комунікативна компетентність майбутнього вчителя початкових класів : теорія і технології: монографія. / Л. Я. Бірюк. – К., Глухів : РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2009. – 317 с.
2. Пассов Е. И. Мастерство и личность учителя : на примере преподавания иностранного языка : пособие / Е. И. Пассов. – М. : Флинта-Наука, 2001. – 240 с.
3. Львов М. Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах : учебн. пособ. / М. Р. Львов, Н.Н. Светловская. – М. : Просвещение, 1986. – 415 с.
4. Рогова Г. В. Технология обучения иностранным языкам / Г. В. Рогова // Иностр. яз. в школе. – 1976. – № 2. – С. 78-80.

У статті розглядаються лінгводидактичні принципи формування комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкових класів у процесі професійної підготовки. Упровадження комунікативного і компетентнісного підходів у практику професійно підготовки майбутнього вчителя початкових класів забезпечується свідомим використанням лінгводидактичних принципів. Ці принципи забезпечують формування комунікативно компетентної особистості майбутнього фахівця, яка характеризується свідомим ставлення до вивчення мови, розвиненим мовленням, мисленням, пам'яттю, естетичним сприйняттям мовлення, вміє навчати мови молодших школярів та володіє професійною комунікативною харизмою.

Ключові слова: майбутній учитель початкових класів, комунікативна компетентність, професійна підготовка, лінгводидактичні принципи.

В статье рассматриваются лингводидактические принципы формирования коммуникативной компетентности будущего учителя начальных классов в процессе профессиональной подготовки. Внедрение коммуникативного и компетентностного подхода в практику профессиональной подготовки будущего учителя начальной школы обеспечивается сознательным использованием лингводидактических принципов. Эти принципы обеспечивают формирование коммуникативно компетентной личности будущего специалиста, которая характеризуется сознательным отношением к изучению языка, развитой речью, мышлением, памятью, эстетическим восприятием языка, умением формировать языковые навыки младших школьников и владеет профессиональной коммуникативной харизмой.

Ключевые слова: будущий учитель начальных классов, коммуникативная компетентность, профессиональная подготовка, лингводидактические принципы.

The article is devoted to the lingua-didactic principles of forming communicative competence of an intending primary school teacher in the process of professional training. Implementing the communicative and competence approach into the practice of professional training of an intending primary school teacher in higher educational establishments is provided with deliberate using of lingua-didactic principles. These principles provide forming communicative of competent personality of future specialist, that is characterized by conscious attitude toward the study of language, able the developed broadcasting, thinking, by memory, aesthetic perception of broadcasting to teach the languages of junior schoolchildren and owns professional communicative charisma.

Keywords: future teacher of initial classes, communicative competence, professional preparation, linguistic and didactics principles